

Saýrylaşma ýa-da tomzaklaşma

Category:

Edebi

makalalar, Filosofiýa, Kitapcy, Medisina, Nukdaýnazar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Saýrylaşma ýa-da tomzaklaşma SAÝRYLAŞMA ÝA-DA TOMZAKLAŞMA

I.

Adamyň her gün özünü täzeden gözükdirmäge, ugur-ýoluny kesgitlemäge mejbur bolýan jemgyyetlerinde saýrylaşman galmagy mümkün däl. Sözi ýerde galmaýan, erkin, sylanýan raýat bolmak üçin öz şahsy aýratynlygyň ýa-da aýratynlyklaryny yzygiderli ýagdaýda «emma welinler» bilen aýlawly gep-gürrüňlerden halas etmegiň gaýgysynda gezýän şahsyň wagtyň geçmegini bilen şahsy aýratynlyklarynyň ýitmegini ýa-da saýrylaşmagyny gutulgysyz ýagdaýa getirýär. «Men çepçidirin, ýöne kommunist däl». Ýa-da «men musulman, ýöne yslamçy däl». Ýa bolmasa, «men nasionalist, ýöne milletçi däl». Soňy başyny inkär edýän kesgitleme jümleleri çäklendirmek bilen birlikde ýoýulmagyna-

da sebäp bolýar. Bu gaýgy-ünji aslynda sylagly kişi bolma ülňüsini döredenleriň testlerinden gaçma endişesinden we gaýgysyndan emele gelýär. Adam gitdigiçe öz asyl nusgasyndan utanýan ýagdaýa getirilýär. Žan Bodriýýar: «Zamanabaplyk adamyň öz orginallygyndan utanmagydyr» diýýär.

Ülňiniň eýesi bolan medeniýet we medeniýetiň bölümleri öz warwarlygyny döretmekde örän ukyp-başarnykly bolanlygyndan wagtyň geçmegini bilen warwar diýlip baha berilenem ugruny ýitirip hojaýynyna öwrülmek üçin ynanyp bolmajak tagallalara ýapışýar. Çünkü gulyň hojaýynyna meñzemekden başga arzuwy ýok. Ahyrynda häzirkizaman adamlaryny garaýagyz bolmakdan utanýan hebeşileriň, köp çagaly bolmakdan utanýan obalylaryň, aksentsiz iňlisçe gürlejek bolup enesiniň dilinde gürlemeýän hindileriň aň dünýäsine çaltlyk bilen gönügen birmeňzeşleşme problemasy gysyp-gowurýar. K.Marks synpy gatlaklaryň bolmadyk jemgyyetini gurmagyň arzuwyny edipdi, emma ol hemmeleriň biribirine meñzejekdigini nirden bilsin...

Hätzirkizaman durmuşynyň düşündirilmeginde ulanylýan saýrylaşma düşünjesine dürli formalarda seredip bolar. Ozalybetinde adamyň jemgyyetçilik durmuşyna, tebigy daşky gurşawyna, özüne, öz şahsyétine çapraz ýagdaýa gelmegine diýip bileris. Adamyň öz zähmeti bilen öndürenleriniň özüne ýalan şahsy aýratynlyk hökmünde täzeden boýnuna dakylmagy-da adamy ýalñyzlyga iterýär, adam öz degişli jemgyétine we jemgyetiň medeniýetine duşman bolup bilýär.

Bulam gitdigiçe adamyň gymmatlyklardan, sferasyndan, jemgyyetçilik toparyndan we özenlerinden daşlaşma netijesini döredýär. Käbir etnologlar adamy sogana meñzedipdir. Şuňa laýyklykda soganyň ortasynda «soganyň çüýjügi» diýilýän incejik özeni şahsyň özüdir. Soňra onuň üstünden bir gat örülýär we çüýjügi goraýar. Bu ikinji gat adamyň maşgalasy. Soňra üç gat gelýär, olam adamyň dogan-garyndaşı. Dördünji gat tire-taýpasy, altynjy gat kowmy, ýedini gat halky, sekizinji gat ymmaty, dokuzynjy we iň soňky gatlak bolsa tutuş adamzat. Aslynda adam bu gatlaklaryň gurşawy we goragy astynda howpsuz ýasaýar. Şu gatlaklaryň emele getiren şahsy aýratynlyklarynyň hiç biri-de beýlekisi bilen çapraz häsiýet götermese-de,

saýrylaşmagyň metodikasyna laýyklykda şahsy aýratynlyklar manysyzlaşdyrylanda adam sogan metaforasynda sanalan gatlaklaryň howpsuzlygynyň daşyna itilýär we ähli gatlaklaryndan çetleşdiriljek görnüşde tersine sypyrylyp, ortada bir özi galdyrylýar. K.Marks «Kapitalda» kapitalistik jemgyýetde üýtgeşme gymmatynyň ulanyş gynmatynyň üstündäki agalygyny we diňe pula kowalaşýan gatnaşyklaryň beýgeldilmegi aekaly adamy gatnaşyklaryň we ulanmazdan dörän peýdanyň ýok bolmagy faktoryna «meta fetišizmi» diýip baha beripdir. Lewis A.Koser saýrylaşmagy şeýle kesgitläpdir: «Saýrylaşma adamyň öz döreden güýçleri tarapyndan döredilen we ahyrynda özleriniň keseki saýry (keseki) güýje öwrülen ýagdaýydyr». Koseriň pikiriçe saýrylaşma ahyrynda döredilen döredijiniň baştutany ýagdaýyna gelýär. Käbir ylmy-barlagçylar butparazlygyň gözbaşyny-da adamyň öz döreden närsesiniň boýunturugy astyna girmegi hökmünde baha berýär. Many ierarhiýasy bozulanda manysyzlyk boýna dakylýar. Manysyzlyk saýrylaşmagyň iň başky alamatydyr. Çünkü önemciliği we söwdany fetiše öwren kapitalistik jemgyýet we bu jemgyýetiň edaralarynyň egin-egne berip kemala getiren «işe ýaramly asam» tipologiyasy şahsyň öz durmuşy we geljegu boýunça söz sözleme ýa-da ugur kesgitleme hukugyny elinden alyp, asany önemciliğin närsesine öwürýär we bulambadamyň özünü we hemmeleri manysyz we absurd görme netijesini döredýär. Bu many ýitgisi adamda wagtyň geçmegi bilen ykbalynyň başgalaryny elindedigi we özünden başga güýçler tarapyndan kesgitlenyändigi gümanyny ýa-da duýgusyny güýçlendirmekde güýcsüzlik sindromyna öwrülip, birtüýsli häzirkizaman zorlukly logikasyny döredýär. Munuň iň gowy mysalyny Alber Kamýu «Sizif hakynda ertekisinde» agzaýar: «Hudáylar Sizifi harsaň daş bölegini dagyň čürbaşyna çenli togarlap çykarmaga mejbur edipdiler. Sizif daşy dagyň depesine çenli getirse-de, daş ýene öz agramyna täzeden aşaklygyna gaýdýardy. Peýdasız we umytsız tagalladan has gorkunç jeza ýokdugyny pikur edipdiler. Pikirlerinde jan ýoksuz hem däldi». Aýratynam ekzistensial filosoflar adamyň ekzistensiniň öñünde ýeliň ugruna gaýmalaýan gury ýaprak ýaly bir zatdygyny subut etjek bolanlarynda, sizifli ertekä ýüzlenýärler. Hemme zat

biderek, hemme zat absurd ýaly düşündirilip bilinuek bu düşünje bilen birlikde düzgüniszligi, ahlak we jemgyýetçilik düzgünlerini-de ret etmegi döredip bilyär. Muny iki mysalyň üstünden düşündirmek mümkün. Birinjisi Alber Kamýunyň «Saýry» romanynyň, ikinjisi Frans Kafkanyň «Öwrülmə» hekaýasynyň üstünden.

Alber Kamýu ýaş gahrymany Mersaultyň (Mýorso diýibem okalýar) daşky dünýäni kabul etmeginiň we köpugurly dünýälere saýry galmagynyň üstünden XX asyr adamynyň saýrylaşmagynyň üstünde durup geçýär. Çünkü Kamýunyň öne süren şeýle pikiri bar: «Adam näme bolsa, şodugyny ret edýän ýeke-täk haýwandyr». By sözünüň mazmuny we gurşawy hakda aýdyp biljeklerimizi we Kafkanyň tomzagyny makalamyzyň ikinji bölümne goýup, Ismet Özeliň şu setirlerini dykgatyňza ýetirmek isleýäris. Näme diýseñizem, hakykatyň özi ony aýdandan has möhüm hasaplaýanlygymyzdan!

Serseriniň biri men, şuny bilsin adamlar

Ruhumyň söbügïnde ýansakçylar, maliýe.

Gara ruhly diýr maňa, işini bökdemeyän kim bolsa,

Laboratoriýada işleýänlerden sorsaňyz,

Ruhum ýasama,

Öyi Nepalda galan,

Slowakiýaly balykgulakdyr ruhum.

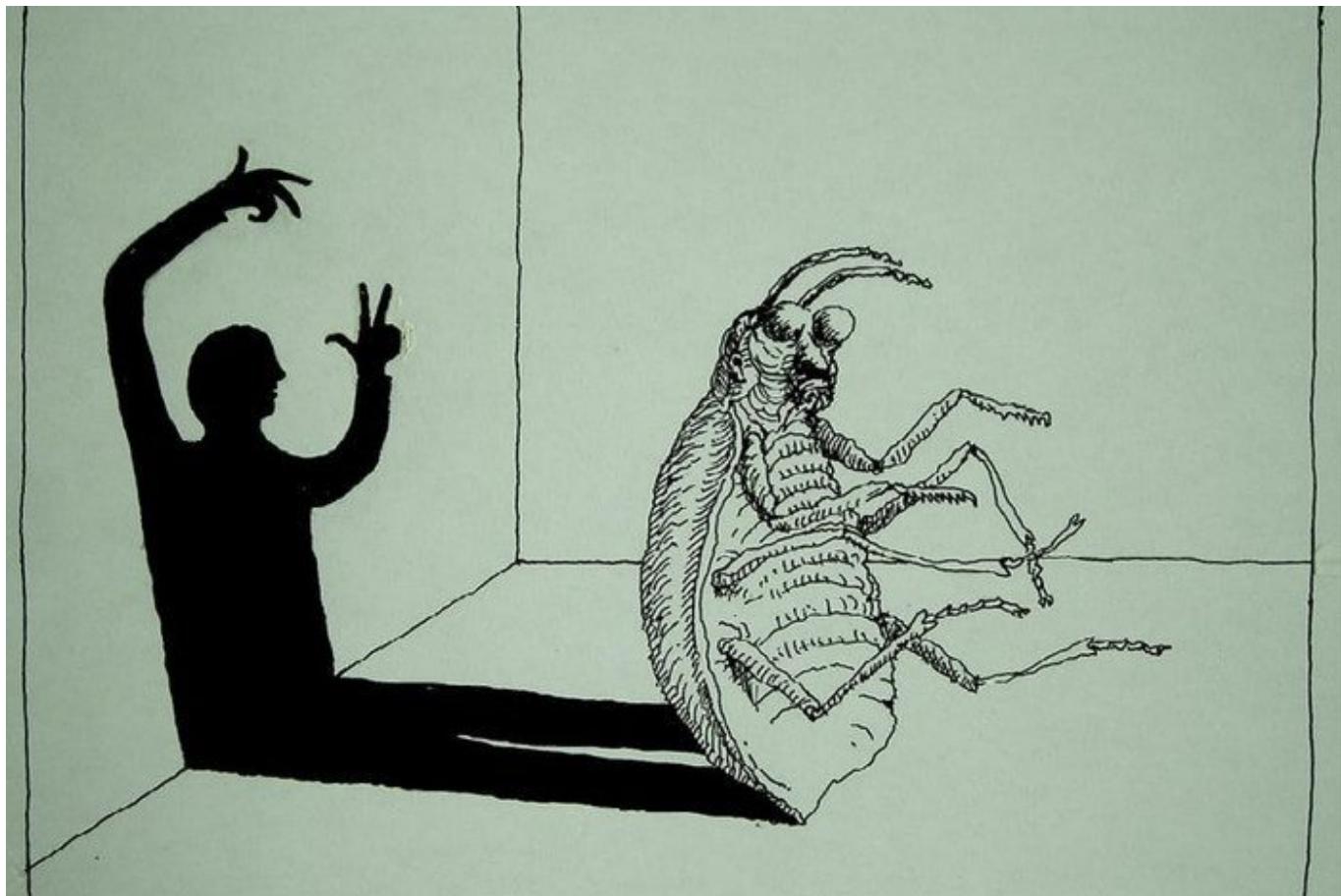
Synplary parran kesip,

Hakyatlary gören ýaşlaryň gözünde.

Eýse kim bilyär dogrusyny? Hatda men

gyra-bujaga alyp gaçýan ruhumy

Hamana men nämä düşünýän?

II.

Kapitalizm üçin öndürişiňe görä gymmatly, sarp edişiňe görä ähmiyetlisiň. Şeýle bolansoň, ruhy bilen yüzbe-yüz bolmaýan, ruhuna aýdara sözi bolmadyk öndüriji bindi bilen öndüren harydyň sereşlenýän şou-rumyň arasy ýaly azatlyk distansiýasyna eýesiň. Edil Kafkanyň tomzagы ýaly-da... Kafkanyň «Öwrülme» hekaýasynyň sýužeti-de şoňa meňzeş. Gregor Zamsa irden iriziji düýslerden ýaňa hopugyp oýananda özünüň ullakan tomzaga öwrülip ýatanyny görýär. İlkibada düşen ýagdaýyna ynanasy gelmeýär. Emma bir ýerde işläp ýören bolsaň, ýeriňden turup işe-de gitmeli. Her gün irden ertirligini edinenden soň otla ýetişmeli. Gün tertibi ir sagat altyda ýoreýän otla görä düzülen Gregor ir sagat başde turaýmaly. Düşeginden turmak üçin gemyldan bädyna özünüň ullakan tomzaga öwrülendigine ynanmaly bolýar. Üstesine her gün başde örmäge werzişnl edinen Gregor sagadyň ýediden geçendiginem duýmaýar. Turjak bolanda-da, oňa ýardam edýän öñki berdaşly aýaklarynyň ýerinde hersi aýry-aýry hereket edýän bir topar aýajyklaryň bardygyny görýär.

Ejesi Gregor entek oýanan däldir öydüp, ony oýandırmak üçin otagyňy gapysyny kakýar. Gregor turandygyny aýdyp, ejesini başdan sowýar, emma onuň sesi öñküsinde üýtgeşik çykýar. Ejesi oglunu syrkawlandyr öydýär. Gregor zordan ýerinden turýar, täze bedenine öwrenişmäge synanyşýar. Sagat sekiz töweregi başlygy örän gaharly ýagdaýda öye gelýär. Ol Gregora birnäçe sorag berýär, emma ol indi adam şekilli gürläbem bilmeýär. Sesi haýwanyň sesi ýaly çykýar. Gapyny zordan açýar. Başlygy ony gören badyna jany çykan ýaly gaçýar, ejesi essinden aýylýar. Kakasy ony elindäki taýagy bilen urup, otagyna yza salýar.

Uýasy Greta Gregora iýer-içer ýaly zat getiryär. Ýöne indi Gregor yslanyp başlan zatlary iýesi gelýär. Ejesi onuň yüzünde göresi gelmeýär. Kakasyndan telim gezek taýak iýen Gregoryň endamy mazaly tapdan gaçýar. Endamynda uly ýaralar emele gelýär. Iýip-içmäge-de mejaly bolmaýar. Bir gün maşgala agzalary üýşüp, ahyrsoňunda Gregory öýden zyñmagy makul bilyärler. Hyzmatkär gyz maşgala şeýle diýyär:

– Biderek arrygyňzy gynamaň. Gregor öldi. Yaňy men ony zibile atdym – diýyär. Şu sözden öñ hyzmatkär gyz maşgala çagalaryny zibile zyñandygyny buşlap aýdýar.

«*Hatlar ýazylyp durka gündeçi aýal gidip baryandygyny aýtmak üçin içerik girdi. Sebäbi ol ir bilen etmeli işlerini edip dynypdy. Hat ýazýan wagty ilki aýala seretmezden, doly manyda kellesini öñe egmek bilen çäklendi, emma aýal barybir gitmänsoň, gahar bilen kellesini galdyryp seretdi.* Jenap Zamza:

– *Näme boldy? – diýip sorady.*

Gündeçi aýal gülümsiräp gapyda durdy. Hamana onuň maşgala berjek ullakan buşlugy bar ýalydy, emma ol muny diňe özüne gowy üns berlen ýagdaýında bermekçidi. Slýapasynyň üstünde dikgerip duran we aýal işe girişenden bäri jenap Zamzanyň nerwisiň degen kiçijik düýeguş peri ýuwaşjadan sallanyp durdy. Janyň Zamza: «Nämr gerek?» diýip sotady. Aýalyň öýde iň köp sylaýan adamy-da şody. «Neme» diýip, jogap berdi aýal, birden pyňkyryp goýberdi-de, zordan geplemäge ýarady: «Şu gapdaly otagdaky ýakymsyzyj bärden nädip çykaryljakdygyny

pikir edip oturmaň diýjekdim. Onuň işi dynandyr».

«Öwrülme» hekaýasynda Gregoryň ölümine sebäp bolan almanyň gürrüni edilýär. Kakasy Gregory bolan ýigrenjine bäs gelip bilmän birnäge almany oňa tarap aýlap salýar. Şol almalaryň biri Gregoryň arkasyna çümüp, onuň içinde kem-kemden çüýreýär we onuň ölümine sebäp bolýar. Eýsem-de bolsa bu alma nämäniň aňladýar?

«Mukaddes kitabyň» «Tekwin» babynda alma akyl-paýhasyň we bilimiň simwoly hökmünde görkezilýär. Ýa-da ol bilim agajynyň miwesi. Adam ata we How ene bu gadagan edilen miwäni iýip, jennetden kowulýarlar. Alma eserde hiç kimsäniň bejerip bilmejek agyry-ynjylaryň we Gregoryň ölüme iterilmeginiň sebäbi bolup çykyş edýär. «*Diýmek, bärde kakasy Gregory ölüme iteren, onuň durmuşyny jennetden dowzaha öwren we bitmez ýaralar salan adam hökmünde görkezilýär. Hatda onuň kakasy Adam atany we How enäni gadagan edilen miwäni iýmelerine yran şeytan bilen deň görülýär.*

Gregoryň arkasyndaky almany hiç kim aýyrmaga milt edip bilmändigi üçin almanyň bir bölegi tä ölyänçä Gregoryň ýagyrnysyna çümülgı ýagdaýda galýar. Alma akyl-paýhasyň simwoly hasaplanýandygy üçinem Gregoryň arkasynda göterip gezen alma bölegine onuň janyny awudyp duran hakykat hökmünde hakykat hökmünde garap bolar. Bu hakykat Gregoryň maşgalada üýtgäp duran pozisiýasy we maşgala tarapyndan döredilen şahsy aýratynlygydyr. Gregor bu hakykaty diñe alma endamyna sünjülenden soň duýýar. Hekaýanyň soňky bölümünde maşgalasynyň özünü öýde görmek islemeýändigine düşünen Gregoryň ömri şeýle çekip-çydap bolmajak hasrat bilen soňlanýar". (Aýşe Jumhur Özkaýa).

Häzir hyály dünýämizde Gregoryň, hakyky durmuşda bolsa Frans Kafkanyň tomzaklaşmagyna sebäp bolan täsirleriň üstünde durup geçeliň, başgaça aýdanda Kafka bilen gahrymanynyň arasyndaky meňzeşlikleriň üstünden saýrylaşmagy döredýän täsirlere göze aýlalyň:

a). Kafka aslynyň jöhitdigine garamazdan, jöhit-iudeý ynançlaryna we däp-dessurlaryna ýat adam. Bulam onuň arasyndan

çykan halkyna saýrylaşdyrypdyr ýa-da jöhitleriň ony tomzakdyr mör-möjek bilen deň görmelerine sebäp bolupdyr.

b). Ýewropada milletparazlygyň, aýratynam antisemitizmiň ýaýran döwründe ýaşan Kafka milletiniň jöhitdigi sebäpli nemes nasionalistleriniň gözünde gereksiz mör-möjek hökmünde gorlen bolmaly.

w). Pragada ýaşaýan we nemes dilinde ýazýan jöhidiň çeh nasionalistleriniň gözüne-de o diýen ýakymly görünip biljekdigini pikir edip bolmaýar.

g). Almaly gürründe aýdyşymyz ýaly, awtoritar we wekilçilik edilen ilkinji günä kulty eseriň merkezinde ýerleşen kakanyňam gözünde Gregor ýa-da şahsy durmuş kyssasyndan öwrenişimiz ýaly Kafkanyň kakasynyňam gözünde ogly mör-möjekden enaýy däl. Çünkü maşgalanyň gazanjyna ep-esli goşant goşup duran adamyň birdenkä işden-güýçden galyp ýatuwlý ýagdaýa düşmeli atanyň ilki günäsi bilen dörän maddy-medeniýet otagynda gazanjak paýy dije mör-möjek bolup biler. Bu ýagdaý Gregoryň ejesi we uýasy üçinem şeýle bolmagynda galýar.

d). Gaharly we sabyr-takatsyz başlyk, ýagny kapitalizm üçinem Gregoryň myssa ýa-da beýin güýjuni mundan beyläk başlyga pul gazandırmakdan halas edendigi üçin işe ýaramsyz mör-möjekden tapawutly ýeri ýok.

e). Terjimehalyndan öwrenişimize görä, Kafka inçekesele ýoluganda adaglysy ony taşlap gidýär, muña-da onuň adaglysy tarapyndan tomzakdan enaýy görülmändigi görnüşinde düşünip bolar.

Aslynda ata, başlyk, arasynda ýaşap ýören faşizmi, ierarhiýa hemmesi gullary gowy görýär. Köplenç özbaşdak we azat bolmagy başarısanlar bu gatançlaryň ýa-da güýcleriň gözünde gymmatsyz we gereksiz bolup görünüýär. Kafka muny çykyşlarynyň birinde şeýle gürrüň beripdir:

«*Hemmeler öz ýany bilen göterip ýoren gözeneginiň aňyrsynda ýaşaýar. Häzir haýwanlar barada şunça zat ýazylmagynyň sebäbi-de şu. Azat we tebigy ýaşaýsa duýulýan küýsegiň nyşany. Yöne suňa düşünmeýärler. Düşünjegem bolmaýarlar. Adam şekilli ýaşamak juda kyn, şonuň üçin iň bolmanda hyály derejede*

mundan halas bolma islegi bar... Haýwana dolanyp gelinýär. Bular ýaly bolanyň adam ýaly ýaşandan has aňsat. Hemmeler sürä goşulandygyndan ötri agaýana şäher köceleriniň arasyndan geçip işine, garbanmaga, keýp etmäge gidýär. Edil edarada bolşy ýaly çäkleri mazaly kesgitlenen durmuş. Bular ýaly durmuşda mugjyzalar däl-de, diňe ulanyş görkezmeleri, doldurmaly yüzlenme formalary we normatiwler bar. Azatlykdan we jogapkärçilikden gorkulýar. Şonuň üçinem adamlar öz ýazan gözenekleriniň aňyrsynda demigip galanlaryny gowy görýärler».

(Ahmet Jemal, 2010)

Kamýunyň «Saýrysyna» geçmezden öň Hilmi Ýawuzyň «Kilit» şygryny dykgatyňza ýetiresim geldi:

*Hemme zadyň kilde,
bir kilde öwrülen gününde
Hemmeleriň maňa närse deýin sereden gününde.*

*Kilitle meni,
Eý meniň närse bakyşly söýgülim!
Köne hoz sandygy ýaly zyňylan ýerinde
öli şahyryň,
Lawr ýapraklarynyň arasynda şeýdip durmagy*

Hem hiç kimsäň oña ýüz bermeýsi ýaly

Ýatlama gününde...

*Kitabymy Ýalñyzlyga inderen günlerinde;
Yşklaryňam men geçende egilen günlerinde;
Derýalaryň bir legene gysylyp galan günlerinde;
Ser orta jüpbäni jüneýit,
Jüpbäni ser.*

Meni kilitle jüneýit,

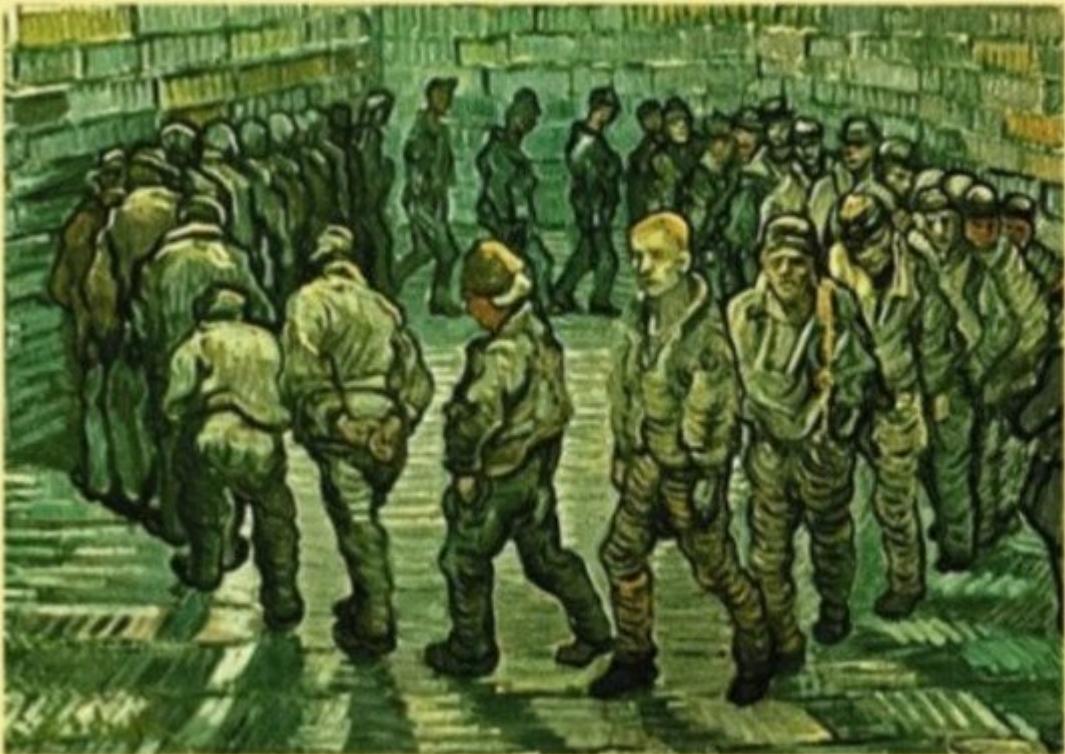
Meni kilitle...

*Barmagynyň ujy bulen lawr ýapragyny owýan şahyr;
Eli bilen uly agajy yrgyldadýan şahyr;
Özüni doglan günüdir öýdýär bu şäheriň,
Öli doglan şäheriň doglan günü ýaly duýýar
Ýatlama gününde...*

Degme, duýsun. Meni kilitle!

Je suis un vieux boudoir plein de roses fanées

*Çekerler açyk dursun,
Çekerdäki solup giden gülleri kilitle!
Hem sandyyy suwa taşla, degme aksyn o sandyk.
Ony bar eden uly hoz agajyna sary aksyn,
Hemmeleriň maňa närse deýin sereden gününde...
Kilitle, şygryryň içindäki çuňňur ýara kilitle...*

АЛЬБЕР

КАМЮ

ПОСТОРОННИЙ.
МИФ О СИЗИФЕ. КАЛИГУЛА

Книги, изменившие мир.
Писатели, объединившие
поколения.

ЭКСКЛЮЗИВНАЯ КЛАССИКА

III.

Saýrylaşma gylyk-häsiýetiňi üýtgedýän täze hilli kolonializmi-

de öz ýany bilen alyp gelýär. Eksplitatirlenýär ekspultatorlaryň medeniýetine integrasiýalaşanda öz orgunal medeniýetlerine buýr-bulaşyk ýigrençli duýgy bilen seredýärler. Bulam eksplutatoryň (kolonizatoryň) goýyan ülňüsiniň aşygy bir wagtyň özünde şol ülňiniň we medeniýetiň janköýerini hem-de gizlin duşmany bolan intelligenti dünýä inderýär. Bular ýaly görnüşli intelligent ýerlerde saklanyp galmandyr, emma Amerikaly-da däl, belki-de, indeýleriň arasyndan çykyp biler. Amerikada akýagyzlaryň medeniýetini kabul eden ýagdaýynda-da «olaryň özi ýaly» bilup bilmedik afrikaly garaýagyzam bolup biler. Balzagý bilşi ýaly Maarini bilmeyän alžirli edebiýat mugallymy-da...

Bu mesele öz halkyna we halkynyň medeniýetine saýrylaşan intelligentiň jemgyýeti üýtgedip gurmaga girişip, halky zor bilen başga ugra gönükdirmäge synanyşmak ýaly intelligent depotizmi isteriýasyna özünü aldyrmagyny-da öz ýany bilen alyp gelýär. Muny häzirki döwürde ilki bilen asly afrikaly amerikan garaýagyzlar başdan geçirdi. Bilnişi ýaly Amerikanyň açylan gündünden gulçulygyn resmi taýdan gadagan edilen gününe çenli Afrikadan Amerika altmyş milliona golaý afrikaly gul ýesir edip äkidildi. Käbir çeşmeleriň aýtmagyna görä, gul edililmäge äkidilenleriň 26 milliona golaýy gul söwdagärleriniň erbet çemeleşmeleri we ýokanç keseller zerarly Amerika barmanka ýarpy ýolda ölüpdir.

Piter Otonyň «Dünýäniň gurşawyny üýtgeden syáhatlar» kitabynda Afrikadan Amerika sary ýola çykan gämide Aleksandr Falkonbrij atly britan lukmanynyň öñki syáhatlaryndaky ýatlamalary bilen birlikde şulary-da aýdýar:

«...Lomberleriň (diregleriň) ýapylmagy we howalandyrma setkalarynyň üstüniň örtülmegi garaýagyzlaryň arasynda içgeçmeleri we gyzgyn galmalary döretdi. Olar şu ýagdaýdaka men kärimiň talabyna eýerip zol aşak düşüp durýardym we olaryň bolýan ýatan ýerlerindäki gyzgynlyk dine azajyk peselýänçä münüp-düşüp durmaly bolýardym. Emma olaryň ýagdaýlaryny çekip-çydap bolmaz ýaly ýagdaýa getiren diñe jokrama yssy däldi. Ýatýan ýerleri içgeçmeden dörän ganlardan, ganly gakylyklardan, gusuklardan ýaňa gassaphanany ýatladyrdy.

Şundan gorkunç ýa-da ýigrenji ýagdaýy suratlandyrmaga adamyň çeper fantaziýasy ýetmese gerek. Essinden aýypan köp sanly kaýuta çykarylýardy we bularyň köpüsi çykarylan ýerinde ölüp galýardy. Ölmän galanlary-da çyr-çytyr bolup huşlaryna getirilýär. Bu iş tas meniňem ölmegine sebäp bolupdy...»

(**Serediň: «Post-kolonial işlere ugurdaşlykda afro-amerikan edebiýatyndan nusgalar (1890-1950)», Ilknur Şahiniň dissertasiýasından, Ankara-2019**).

Ýokarda aýylan şertlerde Amerika äkid8len afrikaly gullar birnäçe yüz ýyla çeken bendilikden soň azatlygyna gowuşdy ýa-da gowuşdyryldy. Indi bu garaýagyzlaram Şekspiriň pýesalarynda oýnap, Mosartyň sazyny diňläp, Folkneriň eserlerini okap bilýärdiler. Senagatyňam, söwdanyň nämedigini öwrenipdiler... Zawod-fabrikleri-de ýoredip bilýärdiler, fordizmiň gerekleyän önemcilik çarhyny-da. Häzirkizaman medisinasyny-da özleri oýlap tapan ýaly bilýärdiler! Indi bu ýerlerde eglenmegin geregi barmydy? Sol progressiwleşen gahrymanlar Afrika dolanyp barmakçydylar. Yüzlerce ýyllap eksplutatirlenip gelinen halklaryny medeniýete ýetirjekdiler. Şeýtdilerem-dä. Afrikanyň käbir ýerlerine yerleşdiler. Seretdiler welin, halk ýerli güýmenje oýunlaryny Şekspiriň pýesalary esasynda sahnalaşdyrylýan spektakllardan has gowy görýär. Tamtam mukamy Mosartyň sazynadan halkyň gulayna has ýakymly eşidilýärdi. Halk tebipçiliği ýa-da jadygöý-tebibiň berýän derman-därileride Günbataryň ösen medisinasından has ýörgünlidi. Sahy tebigatyň sahylygy bilen gündelik iýjegini janyny gynaman tapyp bilýän halkyň zawod-fabriklerde işläsi gelenokdy. Çünkü garaýagyzlaryň Afrikasy afro-amerikan garaýagyzlarynyň kellesindäki Afrika bilen bir däldi. Bu progesiwleşen gahrymanlar öñki babadaşlaryna akýagyz hojaýylarynyň Amerikada özlerine çeken jebir-jepalaryndan has beter horluklary çekdirdiler. Seretseler, garaýagyz bolmak reňk dälde, aň-düşünje meselesi eken. Afrika gitmek:

«Hany, ýörüň, obamyza gideliň,
Patmanyň toýunda küst depeliň»

– aýdymyna meñzänokdy. Afrikalylar bilen reňkdeş bu saýry garaýagyz intelligentleriň akyl-huşy, pikir-düşünjesi indi akýagyzlaryňky bilen meñzeşdi. Frans Fanon muňa «Gara ten, ak nikap» diýip atlandyran adybır kitabynda şeýle diýipdir: «*Ekspiltatirlenyän halk, başgaça aýdanda öz ýerli-orginal medeni çeşmelerine gum sürülmek ýa-da ýere gömülmek arkaly ruhunda düzedip bolmauak kemsinme buýr-bulaşyklygy döredilen halk nirde bolanda-da, özünü ýaşap ýörenliginiň şerti hökmünde özge we täze siwilizasiýanyň agitatory hökmündäki il-ul-suň dili bilen, ýagny metropol medeniýeti bilen döşme-döş hasaplaşygyň içinden tapýar. Eskplutatirlenyän adam mundan beýlæk baş ýurduň, metropoliýanyň medeni ülňülerini kabul edip biliş derejesinde jeňñe mahsus şeýle başlangyç, del statusynyň üstünde beýgelip bilýär. Yüzünüň we dünýäsiniň garalygyndan, jeňneliň alagaraňky medeniýetinden daşlaşyp bilen derejesinde akýagyzlaşyp, hakyky adam hasabyna görülyär».*

Şonsuzam turuwbaşdan Malkolm Iks ýaly adam hukuklary boýunça garaýagyz aktiwistler bular ýalylara «Tom akga» diýipdiler. Emma azatlygyň ozalybetinde aň-düşünje hereketidigine düşünmek gerek. Nämüçin azat bolmalydygyna aň etmeýän şahsyň zor bilen azatlyga iterilmegi ony azatlygy hudaýlaşdyrýaj marjinal pikirlere we hereketlere nöker bolma netijesinden başga ýere äkitmez. Adam görünüşiniň azatlygy jedele açmaly däl temadygyna garamazdan, düşunjeleri gyşardyp öz degirmeniňe suw akytjak ýagdaýa getiren ornaşykly zulum industriýasynyň önümçilik çarhynyň döredýän fason aňlarynda häzirem özgäni we özgäniň azatlyk kwotasyny kesgitleme samsyklygyna özünü aldyran saýrylaşan intelligentleriň yzyny görmek mümkün. Karl Popper meşhur «Açyk jemgyýet we onuň duşmanlary» kitabynda bulara «açyk jemgyyetiň duşmanlary» diýipdir.

Başga halkyň garaňkylygyny özünüň şowakörlüğü sebäpli öz halkynyň boýnuna progressiwlik diýip dakjak bolýan intelligentsumaklarymyz üçin şu ýerde Jahit Koýtagyň «Konserwlenen söýgi» şygryna ýüzlenesim gelýär:

«*Pulty zyňyp alypbaryjy gyzyň ýüzüne*

*Bir zad-a etmeli diýýän. – Ýöne näme?
«Afrika gideli» diýýär aýalym içerden,
«Kofe iceli, muhallebi* iýeli»*

Diýýän ýaly pæk niýetli,
Gündelik iñirdisi bilen
Afrika gideli,
Ýygnaly-da goş-golamy.

Çagalary, kitaplary, garry enemi,
Ýazgylary, albomlary, namazlyklary
Ýygnaly-da egin-eşikleri
Kir ýuwýan enjamny.

Egin-eşik enjamyny,
Inkubatory,
Gürleme enjamyny.
Gülme enjamyny, aglama enjamyny.

Afrika gideliň,
Kofe içeliň.
Muhallebi iýeliň,
Afrika, Afrika.

Taryhyň aňasty
Üç tekerli welosipediniň üstünde
Hebeşi soltanynyň
Öküz ýylanlaryny we halkyny
Ýyrşaryp ýuwdýan ýeri,
Göze ýakymly Dünýä».

IV.

Basybalyjylar basyp alan ýerleriniň halkynyň orginallygyny bozanlarynda öz medeniýetlerindenem birnäçe gymmatlygy ýitirmäge mejbur bolýar. Ýa-da şeýle metisleşmekde kimiň näme ýitirendigi boýunça düýpli ylmy-barlag işlerini geçirmeli bolýar. Alber Kamýunyň gahrymany-da şeýle hapa metisleşmegiň netijesi ýa-da gurbany. Mersault fransuz koloniýasy Alžirde ýasaýan ýonekeý döwlet gullukçysy. Ejesini garrylar öýüne ugradan Mersaultyň Mariýa atly halaşýan gyzy bar. Roman Mersaultyň ejesiniň aradan çykandygy barada ölüm habaryny almagy bilen başlaýar. Romanyň başında eýýäm Mersaultyň içinde gymmatlygyny we şahsy aýratynlygyny ýitiren adamyň alamatlary bar... Onuň ejesiniň ölümünü eşidende özünü alyp barşy-da birgeñsi, mehaniki ýagdaýda. Ol şeýle diýýär:

«- *Su gün bir eje ölüpdir. Belkäm düýn, bilemok. Garrylar öýünden telegramma gelip gowuşdy: «Ejeňiz aradan çykdy. Jynazasyna baryň. Hormatlamak bilen». Mundan hiç zada düşünip bolabok. Belkäm düýn öлendir.*

Garrylar öýi Alžirden segsen kilometr daşlykdaky Morengoda

ýerleşýär. Sagat ikide awtobusa münerin, öýleden soñ şol ýerde bolaryn. Gijesi bilen başynda otyrарын, ertir agşamam yzyma gaýdyp gelerin. Başlygymdan iki gün rugsat soradym. Bular ýaly bahanam barka ol ýok diýip biljekmi. Ýone onçakly keýpi-de kök görnenokdy. Hatda oña «munda meniň günäm ýok» diýdim. Jogap bermedi. Soñ üçin beýle diýmelem däl ekenim diýip pikir etdim. Aý şonsuzam ötünç sorar ýaly zat ýok-la. Asyl onuň maňa «yzy ýarasyn» diýmegi gerekdi. Başga bir gün meni gara geýimde gören wagty diýse gerek».

Mersault hiç zat bolmadyk ýaly durmuşyna dowam edýär. Ol ejesiniň ölendigini eşidende ölümiň ýa-da ejesiniň ölüminin gynanjyny aňynda aýlamagyň ýerine, howul-hara depin işlerinden gaýdyp gelip ýas eşigini geýende ejesiniň ölendigini başlygyna subut etmek ýaly samsyklaç detallaryň pikirinde gezýär.

Mersault söýgini we aýralygy diňe werzişlere baglanychdyrmakda men-menligine-de manyly tutaryklar tapýar. Ölüm-depin işleri dowam edip durka ölüm bilen yüzleşmeli ýerinde ölümden başga her dürlü zatlaryň pikirini edýär. Hatda ejesiniň tabydynyň başynda çilim çekýär. Ejesiniň ölümne biperwaý garap, hatda negözel gününi açık howada gezim edip geçirmeändigine gyanýar. Ejesini jaýlan badyna öýüne dolanýar we hepdäniň ahyryny Mariýa bilen geçirýär.

Emma Mariýa bilen gatnaşygynda-da gahrymanymyz doly gymmatlyk ýitgisinde saýrylaşmagyny dowam etdirýär:

«Agşam Mariýa meni almaga geldi, özüne öýlenmek pikiriminiň bardygyny-ýokdugyny sorady. Maňa tapawudynyň ýokdugyny, eger özi islese öýlenip biljekdigimi aýtdym. Mundan soñ ol söýyäniň ýa-da söýmeýändigimi sorady. Ýaňam jogap berşim ýaly, munuň maňa bildiryän ýeriniň ýokdugyny, ýöne söýyändirin öýtmeýändigimi aýtdym. «Onda näme sebäpden maňa öýlenjek?» diýdi. Munuň hiç hili ähmiyetiniň ýokdugyny, ýöne ol beýle höwes edýän bolsa, öýlenäýmeli boljakdygyny aýtdym».

Bir gün Mersault goňsusy Raýmontdyr söýgül8si bilen deňziň gyrasyna gezim etmäge giden Raýmont bilen düşunişmezligi bolan araby öldürýär. Sud edilende onuň ejesine bolan perwaýszlygy, tabydyň başynda çilim çekisi ýaly detallara-da ýer berilýär. Gahrymanymyz araby öldürmeginiň sebäbini ýüzüne gün düşendigi

sebäpli bolan görnüşinde absurd düşündiriş berýär. Ol özüniň araby öldürendigi üçim däl-de, ejesiniň tabydynyň başynda çilim çekendigi üçin sud edilýändigini aýdýar. Şonsuzam sud kollegiýasy Mersaultyň ejesiniň ölümine bolan biperwaýlygyny ahlak çagşamasy hökmünde görýär. Bu çagşamanyň jemgyýete ýaýramazlygy üçin onuň gilotina bilen öldürilmegi makul bilinýär. Soňky günlerinde ýanyna türmäniň popy gelende Mersault Hudaýy inkär edýär we özüniň her bir işiniň dogrudygyny öňe sürýär.

«Saýry» romanyny birnäçe wariantda okap bolýar. Gahrymanyň awtora meňzeşligi nukdaýnazaryndan okalanda Kamýunyň durmuşyna degişli birnäçe detallara gabat gelip bolýar.

Alber Kamýy 1913-nji ýylyň 7-nji noýabrynda Alžiriniň Mondowi şäherçesinde dünýä inipdir. Kakasy fransyz, ejesi bolsa ispan. Kakasyndan juda ir – birinji jahan urşy ýyllarynda bolup geçen Marne söweşinde jyda düşüpdir. Alžir uniwersitetinde filosofiýa ugrundan okapdyr. «Garahassa» ýaly birnäçe romanında onuň Alžirde geçiren ýyllaryndan yzlary tapmak mümkün. Kamýunyň gahrymanynyň ýeten absurdy we umutsyzlygy pelsepewi taýdanam pozizisiýasynyň kanunalaýyklygydyr.

«Kamýunyň pikirleri Kýerkegor, Nişse, Dostoýewskiý bilen nemes ekzistentialatyň täsiri astynda formulirlenipdir. Kamýunyň pelsepesiniň baş temasy adamzadyň ýasaýyş-durmuşynyň manysydyr. Býurokratik-buržuaz jemgyýetiň içinde kemala gelen häzirkizaman şahsyň öwrenilişi bilen öz ýasaýsy boýunça hiç hili säwligi bolmadık intelligentiň aň-düşünje dünýäsindäki çaprazlyklarynyň çözülişinden ýola çykan Kamýu adamyň ýasaýsynyň bolgusyzdygy netijesine gelipdir we «bolgusyz» kategoriýasyny özvpelsepesiniň baş prinsipine öwrüpdır. Kamýunyň pikiriçe adamzat ýasaýsynyň manysyzlygy soňsuza çenli ýene täzeden aşak togalanýan harsaň daşy ýokaryk itip çykarmaga mejbur edilen mifiki gahryman Sizifiň obrazynda elementleşýär. Bu manysyzlyga uwnup-çydap bilmeyän adam «aýaga galýar» – adamyň içindäki şeýlekin «Sizifiň ýagdaýyndan» öz-özünden çikalga tapmaga synanysýan dowamly «aýaga galmalar» we deginmeler şu ýerden gelip çykýar. Kamýu «guramaçylykly», «taýýarlykly» rewolýusiýany öz dünýägarayşyna garşı gorşı

ýaly, rewolýusiyany adamyň içindäki ahwaldan çykalga hökmünde gören ähli adamlary-da ýalňyşdyryjy hasaplaýar. Kamýunyň düşünjesi «*bolgusyz*» dünýä içre ýalňyzlykdan halas bolma umydy bolmazdan ýaşaýan adam düşünuesi bolup, bu düşünje aslynda häzirkizaman kapitalistik jemgyýetdäki adamkärçilige sygyşmaýan ýagdaýyň özüne mahsus formada agzalmagydyr» (**Frolow 1991: 76**).

Başgaça göz bilen seredilende, ýagny sosial nukdaýnazardan seredilende, Mersaultyň araby öldürmegi we soňra özünüňem ölüm jezasyna höküm edilmegi özeninde Fransiá bilen Alžiriň arasyndaky gandöküşikli gyrgynçylyklardan doly gatnaşygyň umuman alanda fransuz kolonializminiň çağşamagynyň progressiw filosof tarapyndan subut edilişi hökmünde-de görüp bolar. Hawa, fransuz bir araby öldürýär, emma onuň özü-de aslynda öz ölüm permanyna gol çekýär.

Ýene bir göz bilen seredilende, Mersault araba öwrülip gidiberenok, emma fransuzlugyna-da galmaýar. Hem onuň şahsynda eksplutatirleyän, eskplutatirlenyäne gönükdiren ýaragynyň yzyna göçmegini bilen özüni-de öldürýär. Sonsuzam Kamýunyň sosial hadysalara hemişeki gyzyklanma bildirişini-de göz öňüne tutanda, «*Saýry*» romanynyň diňe pelsepewi triller däldigi belli bolýar. Ýone Kamýunyň Alžirde öldürilen bir ýarym million arap üçin giň tutumly pozisiýada durup, bitarap intelligent ýaly hereket edebdigini-de aýdyp bolmaýar. Meselem, Žan-Pol Sartryň Parižiň köcelerinde Alžirde bolýan gyrgynçylyklar sebäpli hökümetiň garşysyna listowka ýaýradýan ýa-da «*Biziň hemmämiz ganhor*» eserinde fransuz kolonial-faşizmine aç-açan garşy çykýan wagtynda, Kamýunyň jenaýata uçran adamyň gözünden däl-de, ganhoryň gözünden çemeleşmegini makul bilmegi diýseň tasin. Mutluhan Izmir bu barada şeýle diýýär:

«1957-nji ýylyň Nobel baýragynyň eýesi Alber Kamýunyň «*Saýry*» romanı bizi şu tarapdan düýpli gapma-garşylyga düşürýär. Romanыň gahrymany alžirli fransuz bolan Mersault alžirli araby piňine saýman öldürýär. Özü-de alžirli fransuz bolan Kamýu romanыň pelsepesini nämüçin öldürilen arabyň ykbalynyň üstünde däl-de, öldüren fransuzyň üstünde gurýar? Kakasynyň kimdigini

bilmän ulalan, biçäre, ýagşylykperwer, sylagly fransuz agressoryň ähli adamkärçilikli taraplary bizi sarsgyna saltip biljek serejede berilse-de, öldürilen biçäräniň arapdygyny bilmekden başga adamkärçilik duýgyň oýandyryp biljek hiç bir tarapy romanda görkezilmändir. Okyja onuň ölümü hakda pikir etmäge pursat berilmeýär, inkär edikilikli nukdaýnazar bilen ölen görgüli şobada ýatdan çykarylýar. Ýazan romanynyň gahrymany ýaly kakasynyň kimdigini bilmän ulalan Kamýunyň bu eseri ýazan 1942-nji ýylyndan üç ýyl geçensoň, Fransiýa 1945-nji ýylda Alžirde 1,5 million arabyň ölümü bilen gutaran Garaşyzlyk hereketini basyp ýatyrmaga girişýär.

Romanyň bir ýerinde sud mejlisine gatnaşýan prokuror «birden bu adamda gabat gelen görnüşdäki ýüreksizlik jemgyýeti öz içine iterjek gorpa öwrüläýse näme?» diýýär. Hakykatdanam hamana romandan üç ýyl soň romanyň gahrymanynyň ýüreksizligi jemgyýeti öz içine iterjek gorp ýagdaýyna gelýär duruberýär we şondan bir ýyl öň basybalyjy nemesleriň golastyndan çykan fransuzlar 1,5 million alžirli arabyň öldürilmegine sesini çykarmaýar, Kamýu hem şolaryň arasynda».

Sezai Karakoçyň kiçijik gyz çagajygyň gözünden fransuz kolonizatorlarynyň nähili görünýändigi barada naşyja setirleri bilen sözünizi jemlәliň:

*«...Ejemi, kakamy bulasdyrmaň işiň içine
Ynanmasaňyzam olaryň çigit ýalja-dan
Hawa, çigit ýalja-da degişli ýerleri ýok.
Men siziň gümüñizi çekip gitmegiñizi isleyän.
Ine, bar bolany.*

*Aly hem şony isleyär, ýöne aýtmaga çekinýär.
Siz şonda-da adam öldürip durmarsyňyz-a, şeýlemi?
Gidiň, başga gelmişekleri-de öz ýanyňyz bilen äkidiň.
Birgeňsi şlýapalarynyzy-da äkidýäňiz gerek?
Boýnuñzdaky uzyn we bezemen şarflarynyzy-da.
Tagta serlip goýlan kirli eşikleriñizi-de
Goýman äkitmegiñizi haýyış edýärin.
Ýalbarýan, haýyış edýän, eý Medeni Adam!
Siz bilyänem dälsiňiz,*

Size aýdasymam gelenok.

Doganyň Aly köýnegiňizi hökman geýesi geler.

Şonda-da jenap Fransuz men siziň köýnegiňizi,

Hatda Matmauzel Nikolyň şo gyzyl reňkli köýnegini,

Hany, etegi şolar ýaly lowurdap dur-a,

Bileje geýesim gelenok, geýmenem.

Öýümiziň tagtadandygyny bilyänsiňizm

Kükürt ýaly biri-biriniň içinden geçýän tagtadan.

Hem şu bilyän zadyňza-da hajat ýok.

Depesi demirden esgerleriňiz kakamy äkitmeseler,

Siz şonda görersiňiz, Jenap Gelmişek,

Agaçlaryň depesine çykyp biljekdigimizi».

Mehmet ÇELİK,

professor.

Duşenbe, 12.04.2021 ý.

**Muhallebi – puding, iýmit-tort önümi* Edebi makalalar